

ΣΤΕΓΗ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΕΧΝΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ
ΒΡΑΒΕΙΟ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΑΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΤΟΜΟΣ ΚΔ'

ΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ ΕΚΔΟΣΗΣ:
ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ
ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΗΣ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

ΡΟΔΟΣ 2010

ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΑΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ
ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΤΟΜΟΣ ΚΔ' Έτος 2010

ΕΚΔΟΤΗΣ:

ΣΤΕΓΗ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΕΧΝΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

Γραφεία:

Βίλλα «Κλεόβουλος» Ν. Σάββα και Γ. Παπανικολάου

ΡΟΔΟΣ 851 00

Τηλ. 22410-35635, fax 22410 - 33655

e-mail: Stegigrm@oteBet.gr

Επιμέλεια ύλης - σελιδοποίηση: Μανόλης Μακρής

Επιμέλεια παραγωγής: Σταύρος Α. Σκαρμαλιωράκης Μ. ΕΠΕ.

e-mail: skarmaliorakis@otelet.gr

Εκτύπωση - Βιβλιοδεσία: STILVOPRESS

e-mail: stilvopress@gmail.com

ISSN 1105-6010

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΑΝΟΥΣΟΥ – ΝΤΕΛΛΑ
αρχιτέκτων

**ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΚΑΙ ΤΑ ΧΑΜΕΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ
ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ¹**

Η Ρόδος οικοδομήθηκε κατά την ύστερη κλασσική περίοδο, στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ., στο ΒΑ άκρο του νησιού, στρεφόμενη προς τα απέναντι μικρασιατικά παράλια². Σχεδιάστηκε ως μία «νέα πόλη» του αρχαίου κόσμου, στο πλαίσιο μιας εξαιρετικά τολμηρής καινοτομίας, προορισμένη για πληθυσμούς που μετακινήθηκαν από τις τρεις αρχαϊκές πόλεις –κράτη του νησιού. Η δημιουργία της πόλης προέκυψε από τον Συνοικισμό του 408 π.Χ., ως έκφραση της πολιτικής και οικονομικής συνένωσης των τριών ισχυρών πόλεων-κρατών της αρχαϊκής και κλασσικής περιόδου³.

Η ευρύτερη περιοχή της Ιαλυσίας, στην οποία εντάχθηκε, ανήκε στην επιρροή της πόλης της Ιαλυσού. Η Κάμιρος και η Λίνδος είχαν έντονο και κυρίαρχο τον αγροτικό χαρακτήρα ενώ η Ιαλυσός ξεχώριζε, λόγω και της θέσης της, για τη σημαντική ανάπτυξη του εμπορίου και της ναυτιλίας, αποκτώντας σταδιακά επιρροή σε ολόκληρο το νησί της Ρόδου⁴. Απαιτήθηκαν μεγάλες τεχνικές διαμορφώσεις στο φυσικό τοπίο, προκειμένου να καταστεί δυνατή η εφαρμογή του υποδάμειου ρυμοτομικού σχεδίου που την χαρακτήρισε, σε τόσο μεγάλη κλίμακα⁵.

Είναι γνωστό ότι κατά τους σκοτεινούς χρόνους σε όλο τον ελλαδικό χώρο προϋπήρχε ένα δίκτυο από γεωργικούς οικισμούς, μορφής πατριαρχικού γένους,

¹ Σχετική εισήγηση παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στα γαλλικά κατά την 45η σύνοδο του Επιστημονικού Συμβουλίου της Europa Nostra στη Ρόδο, από 9-14 Οκτωβρίου 2009, με θέμα: «Διαχείριση του μνημειακού περιβάλλοντος και των τοποσήμων του. Η οχυρωμένη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου»

² Γρ.Κωνσταντινόπουλος, *Αρχαία Ρόδος*, Αθήνα 1986, p.46, Χρ.Καρούζος, *Ρόδος*, Αθήνα 1973, σ. 18.

³ Χ. Παπαχριστοδούλου, «Ιστορία της Ρόδου από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου» (1948), Αθήνα 1994 (β' έκδοση συμπληρωμένη).

⁴ Γρ.Κωνσταντινόπουλος, ο.π. 1, σ.156

⁵ W.Hoerpfner, Η πολεοδομία της κλασσικής περιόδου, *Αρχαιολογία* 63 (1997), σ. 25-39.

στα πλαίσια μιας χωρικής οργάνωσης «κατά κόμεις». Αυτές σταδιακά συνενώθηκαν σε ενιαία διοίκηση, χωρίς να εγκαταλειφθούν και να χάσουν την αυτονομία τους, κατά την διάρκεια διαδοχικών φάσεων αστικοποίησης μέχρι τον 9^ο και 8^ο αι., που τελικά οδήγησαν στην πόλη - κράτος των κλασσικών χρόνων⁶. Οι κοινωνικές δομές της εποχής είχαν πολύ προχωρήσει και είχαν ξεπεράσει το καθεστώς των γενών. Το αρχικό καθεστώς κληρονομικής βασιλείας και απολυταρχικής διοίκησης ανETRάπη από την οικονομική ισχυροποίηση γενών ευγενών που κατείχαν γη αλλά και μη ευγενών ομάδων, όπως των εμποροναυτικών και των χειροτεχνών στις πόλεις, και μετετράπη σε ολιγαρχικό.

Μια σειρά πολιτικών και πολιτειακών εξελίξεων, που συνέβησαν στον αρχαίο κόσμο, μετέτρεψαν τη μορφή της πόλης της αρχαιότητας. Βαθμιαία με την ανάπτυξη της οικονομίας και την γιγάντωση του υπερτοπικού εμπορίου εκφυλίζεται αναγκαστικά η έννοια της πόλης-κράτους της κλασσικής αρχαιότητας, η οποία αποκτά ευρύτερη ενδοχώρα, επεκτείνεται η επιρροή της και σε άλλες πόλεις με τις οποίες αρχικά συνάπτει συμμαχίες, αλλά αργότερα ενοποιείται με ενιαία διοίκηση όλης της περιοχής. Οι πόλεις απέκτησαν άλλον χαρακτήρα, δεν ήταν πλέον οι αυτόνομες και αυτόρκες πόλεις της κλασσικής αρχαιότητας, αλλά πόλεις-εμπορικά κέντρα στα πλαίσια ενός μεγάλου κράτους⁷. Την εποχή αυτή χαρακτηρίζει η αθρόα δημιουργία νέων πόλεων που σχημάτισαν ένα τεράστιας έκτασης για τα δεδομένα της εποχής αυτής δίκτυο. Οι πόλεις αυτές είχαν διπλό χαρακτήρα, αφενός της στρατιωτικής βάσης σε μία καταρχήν εχθρική ενδοχώρα, αφετέρου του εμπορικού σταθμού στον οποίο βαθμιαία μετατράπηκαν. Πολύβουες και πολυάνθρωπες, πολυεθνικές, πολυφυλετικές και πολύγλωσσες, πόλεις εμπορικά και χρηματιστικά κέντρα, αυτές είναι οι ελληνιστικές πόλεις, κτισμένες σε στρατηγικά - εμπορικά σημεία - σε σταυροδρόμια πολιτισμών.

Η χάραξη του πολεοδομικού ιστού της πόλης της Ρόδου –κατά το «ιπποδάμειο» ρυμοτομικό σύστημα⁸ – περιελάμβανε ένα δίκτυο ευθειών οδών σε

⁶ Γεώργ. Μ. Σαρηγιάννης, *Ιστορία της πόλης και της πολεοδομίας. Η αρχαία πόλη. Σημειώσεις σχολής αρχιτεκτόνων Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου*, Αθήνα 2002, σ.21

⁷ R.Martin, *L'Urbanisme dans la Grèce antique*, Paris 1974, σ.153-185.

⁸ Ι.Κοντής, *Συμβολή εις την μελέτην της Ρυμοτομίας της Ρόδου*, Ρόδος 1954. R.E.Wycherley, *How the Greeks built Cities*, London 1962, σ.15-35.

ορθή γωνία στην τοποθεσία της λοφοπλαγιάς⁹ έτσι ώστε η διάταξη της ήταν «θεατροειδής», δηλαδή διαμορφώθηκε με διαδοχικές κλιμακώσεις, γνωστές ως «άνδηρα» ύψους περίπου 3,5 μέτρα, ενώ κάποιες οδοί ήταν τόσο ανηφορικές που σχημάτιζαν απλά περάσματα με αναβαθμούς. Η μορφή και η πολεοδομική εξέλιξη της νέας πόλης –κράτους που είχε το επίσημο όνομα «δόμος ο Ροδίων» στη δωρική διάλεκτο, είναι άρρηκτα δεμένη με το επιβλητικό τοπίο της (εικ.1) και τη στενή σχέση της με τη θάλασσα, στην οποία δεισδύει ως λοφώδης χερσόνησος μέχρι το ακρωτήριο -γνωστό ως «άκρον Πανός» ή Κούμπουρνου- διαμορφώνοντας πέντε λιμάνια στη διασταύρωση των θαλάσσιων δρόμων, από τον Εύξεινο Πόντο και τα νησιά του βόρειου Αιγαίου προς την Κρήτη και την Αίγυπτο, αλλά και από την Πελοπόννησο και την άλλη Ελλάδα προς τις μικρασιατικές ακτές, την Κύπρο τη Φοινίκη και τη Συρία.

Το φυσικό τοπίο μοναδικό για το ανάγλυφο, το απαράμιλλο κάλλος του, το μικροκλίμα του, την προνομιακή γεωφυσική του διαμόρφωση και τη γεωγραφική του θέση, απλώνεται στον ομαλό λόφο της Ακρόπολης ή του αγίου Στεφάνου με ύψος =100 μέτρα που δεσπόζει με απόκρημνα βράχια πάνω από τη δυτική ακτή και κλιμακώνεται προς τα ανατολικά, ενώ φυσικές χαράδρες υπήρχαν στα νότια. Είναι προφανές ότι αυτό το τόσο χαρακτηριστικό και προνομιακό φυσικό τοπίο δεν είναι δυνατόν να είχε μείνει ακατοίκητο κατά τους πριν το Συνοικισμό αιώνες. Ήδη έχουν προκύψει σαφή ανασκαφικά στοιχεία που φανερώνουν κατοίκηση αλλά και βιοτεχνική δραστηριότητα στο χώρο¹⁰, ενώ ιστορικές πηγές αναφέρουν ονομασίες που πιθανότατα χαρακτηρίζουν κατοίκους οργανωμένων οικισμών ή «κωμών» στα περίχωρα της κλασσικής πόλης-κράτους της Ιαλυσού.

Όπως προκύπτει από πρόσφατες γεωλογικές και γεωτεχνικές έρευνες¹¹, το υπέδαφος της πόλης της Ρόδου χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη βραχώδους υποστρώματος, το οποίο εμφανίζεται με έντονες ασυνέχειες και με αλληλεπίθεση

⁹ Η κατεύθυνση του υποδάμιου συστήματος στη Ρόδο είχε απόκλιση 3° ανατολικά σε σχέση με την κατεύθυνση βορρά-νότου.

¹⁰ Α.Δρελιώση-Ηρακλείδου, Παλαιά και νέα ευρήματα προ του Συνοικισμού από την πόλη της Ρόδου, *Πρακτικά συνεδρίου: Ρόδος 2400 χρόνια, Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυση της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, τ.Α, Αθήνα 1999, σ.21-28.

¹¹ Κ. Πιτιλάκη, *Αρχαιολογικός χώρος Νυμφαίου-Διερεύνηση γεωλογικών, γεωτεχνικών συνθηκών*, Θεσσαλονίκη 1999.

δύο ψαμμιτικών-ασβεστολιθικών σχηματισμών: του υδατοπερατού σχηματισμού Ρόδου και του αδιαπέρατου σχηματισμού Ασγούρου. Στη διάταξη των σχηματισμών αυτών βασίζεται η υπόγεια κυκλοφορία των υδάτων, η δημιουργία της πληθώρας σπηλαιωδών ιερών ή «νυμφαίων»¹² κυρίως στην αρχαία Ακρόπολη και η λειτουργία του εκτεταμένου και δαιδαλώδους υδρευτικού δικτύου –τύπου «qanat» -της αρχαιότητας, με χαρακτηριστικές δεξαμενές και πηγάδια για την τροφοδοσία των κατοικιών¹³. Ο βράχος κατηφορίζει με ελαφριά κλίση από τον λόφο της Ακρόπολης, ανατολικά και νότια, διαμορφώνοντας αμμόδεις ομαλές ακτές προς την πλευρά αυτή του νησιού.

Αντίθετα το δυτικό τμήμα της λοφώδους χερσονήσου διαμορφώνεται με απόκρημνα βράχια που φθάνουν μέχρι τη θάλασσα, δασωμένα υψώματα που καταλήγουν στο οροπέδιο της «Μέγκαβλης»¹⁴, όπου πιθανότατα τοποθετείται το γνωστό από ιστορικές πηγές ως «Ηλύσιον πεδίο» της Ιαλυσίας¹⁵. Τρεις τουλάχιστον χείμαρροι πηγάζουν από τα υψώματα αυτά και διασχίζοντας καταπληκτικής ωραιότητας τοπία και ιερά άλση χύνονται στη θάλασσα. Ο χείμαρρος του Ροδινιού πηγάζει από τα νοτιοανατολικά του οροπεδίου της «Μέγκαβλης» και, αφού διασχίσει το ιδιαίτερου φυσικού κάλλους άλσος της αρχαίας Νεκρόπολης, εκβάλλει κάτω από την αρχαία γέφυρα της οδού Ρόδου-Λίνδου έξω από την νοτιοανατολική πύλη της αρχαίας οχύρωσης¹⁶. Δεύτερος χείμαρρος περιτρέχει την αμφιθεατρικά ανεπτυγμένη, εύφορη κοιλάδα του Σαντρουλί και εκβάλλει στην δυτική ακτή. Τέλος τρίτος χείμαρρος που πηγάζει από τα ίδια βραχώδη υψώματα, αφού ακολουθήσει παράλληλα τον αρχαίο δρόμο που κατηφορίζει προς την θέση της πόλης –κράτους της Ιαλυσού, εκβάλλει δια μέσου της περιοχής όπου έχει αποκαλυφθεί η προϊστορική πόλη Κύρβη¹⁷. Η τοποθεσία της σε μινωική

¹² Ι.Κοντής, Ανασκαφικά έρευναι εις την πόλιν της Ρόδου. Εργασίαι παρά την Ακρόπολιν, ΠΑΕ 1952, σ.558

¹³ Κ.Μανούσου-Ντέλλα, Σχέδιο προστασίας –διαμόρφωσης-ανάδειξης του μνημειακού συνόλου των μεσαιωνικών οχυρώσεων της πόλης της Ρόδου, Ρόδος 2008, σ. 103-104. Α.Τrevor Hodge, Roman Aqueducts and Water Supply, London 1991, σ.48-66.

¹⁴ Κ.Φ.Τσαλαχούρης, Σελίδες Ιστορίας: Ροδιακά και άλλα, Αθήνα 2002, σ. 263-265

¹⁵ Ε.Μπιλιότου-Αββά Κοτρέ, Η νήσος Ρόδος, Ρόδος 1881, σ.118-119.

¹⁶ Μ.Φιλήμονος-Τσοποτού, Η ελληνιστική οχύρωση της Ρόδου, Αθήνα 2004

¹⁷ Μ.Φιλήμονος - Τ.Μαρκέτου, Αρχαιολογικό και οικολογικό τοπίο της Ρόδου. Παρόν και παρελθόν, στο «Conservation and presentation of the cultural and natural heritage of the large islands of the Mediterranean», Αθήνα 2006, σ.135-148.

τοιχογραφία χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη τριών ποταμών. Οι άλλοι δύο ποταμοί, που επίσης εντοπίζονται στη σημερινή κατάσταση του τοπίου, πηγάζουν από τον λόφο της αρχαίας Ακρόπολης της Ιαλυσού, σημερινό όρος Φιλήρημο.

Είναι προφανές ότι στην αστική περιοχή οι τεχνικές διαμορφώσεις, που προηγήθηκαν της εφαρμογής του ιπποδάμειου συστήματος, αλλοίωσαν καθοριστικά το φυσικό ανάγλυφο του εδάφους και εξαφάνισαν κάτω από όγκους επιχώσεων και ισχυρούς αναλημματικούς τοίχους τα υπολείμματα παλαιότερων κατασκευών.

Ι. Η τελική μορφή της πόλης ήταν «θεατροειδής», δηλαδή κλιμακωτά διαμορφωμένη και στραμμένη προς ανατολώς (εικ.2). Εκτός από το ύψωμα της Ακρόπολης, όπου είχε χωροθετηθεί κυρίως το θρησκευτικό κέντρο της μεγάλης Μητρόπολης με το Τέμενος του Πυθίου Απόλλωνα και το Ναό του Διός Πολιέως και της Αθηνάς Πολιάδος¹⁸, σημαντικά σημεία αναφοράς της πόλης υπήρξαν: α. ο ομαλός λόφος, στα νοτιοδυτικά του μεγάλου λιμένα, που περιλαμβάνει την απόληξη του γραμμικά διατεταγμένου διοικητικού κέντρου¹⁹. Εκεί τοποθετείται η επιβλητική διάταξη της αρχαίας αγοράς, πάνω από το χώρο εμπορικών συναλλαγών, και β. το βραχώδες έζαρμα του εδάφους ανάμεσα στα δύο κεντρικά από τα πέντε λιμάνια της αρχαιότητας. Στο ύψωμα αυτό, που έχει χαρακτηριστεί από σημαντικούς μελετητές του 20^{ου} αι. ως «κάτω Ακρόπολη»²⁰, ορθώνεται από τους πρώιμους μεσαιωνικούς χρόνους το βυζαντινό οχυρό και μετέπειτα παλάτι του μεγάλου μαγίστρου των Ιωαννιτών Ιπποτών²¹. Οι περισ-

¹⁸ M.Livadioti, *La città di Rodi: l'Acropoli, La presenza italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948*, Atene 1997, σ.12-26.

¹⁹ Γρ. Κωνσταντινόπουλου, Έργα πλαστικής και επιγραφές από το Διονύσιο Τέμενος της αρχαίας Ρόδου, *ΑΔ*, τ.48-49 (1994-1995)-Μελέτες, Αθήνα 1998, σ.76-82. Μ.Μιχαλάκη-Κόλλια, Η ελληνιστική Ρόδος στα όρια της μεσαιωνικής πόλης και η ερμηνευτική παρουσίαση των υπολειμμάτων της, «15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη Μεσαιωνική πόλη της Ρόδου» σ.76. O.Dally-M.Maischberger-P.Schneider-A.Scholl, *ZeitRaume Millet in Kaiserzeit und Spatantike*, Berlin 2009, p.83-95.

²⁰ Ι.Κοντή, ο.π. (σημ.7), σ. 4, σημ. 4.

²¹ Η.Κόλλιας, Τοπογραφικά προβλήματα της μεσαιωνικής αγοράς της Ρόδου και του νότιου τείχους του Κολλάκιου “versus civitatem”, «Ιστορία και προβλήματα συντήρησης της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου», Αθήνα 1992, σ.81-108.

σότεροι εξάλλου μελετητές της πόλης της Ρόδου θεωρούν ως πιθανότερη θέση για την χωροθέτηση του Ναού του Ηλίου²² και του περίφημου Κολοσσού.

Λόγω της θέσης που είχε, ως στρατιωτική βάση και σημαντικός εμπορικός σταθμός σε σταυροδρόμι θαλάσσιων δρόμων της Μεσογείου, η πόλη της Ρόδου αναπτύχθηκε πάντα ως χώρος διακίνησης ιδεών και πολιτισμικών ρευμάτων, σε ένα πραγματικό «σταυροδρόμι πολιτισμών».

Η εικόνα της πόλης χαρακτηρίστηκε τόσο κατά την Αρχαιότητα όσο και κατά τον Μεσαίωνα από την ύπαρξη επιβλητικών αρχιτεκτονικών στοιχείων, ως συμβόλων του δυναμισμού της ανθρώπινης παρουσίας και επέμβασης (εικ.3). Από τον Κολοσσό και τον μύθο που δημιουργήθηκε γύρω από τη μορφή και τη χωροθέτησή του²³, μέχρι τον πανύψηλο μεσαιωνικό Πύργο του Naillac²⁴ –τον «κύριο πύργο της οχύρωσης των λιμανιών»- που εξαφανίστηκε στην κυριολεξία μετά την ολοκληρωτική του κατάρρευση το 1863.

Η διαδικασία κατασκευής των μεσαιωνικών οχυρωματικών έργων υπήρξε μία δυναμική ενέργεια επιβολής εξουσίας στο χώρο, που εξέφραζε τις επιλογές του Τάγματος των Ιωαννιτών Ιπποτών. Είχε στόχο να καθυποτάξει το τοπίο και τη μέχρι τότε μορφή του εντάσσοντας τις ογκώδεις επιχωματωμένες κατασκευές, ως κυρίαρχα στοιχεία γύρω από την πόλη (εικ.4) και διαχωρίζοντας σαφώς το χώρο που ορίζει ο άνθρωπος από τον ανεξέλεγκτο φυσικό χώρο²⁵.

Αποτέλεσμα της σημαντικής αυτής δράσης υπήρξε η πλήρης εξαφάνιση των υπολειμμάτων μνημειακών συγκροτημάτων της αρχαιότητας. Ψηλά τεί-

²² Χ. Καρούζος, *Ρόδος*. Αθήνα 1973, p.59 et 99. Εκεί αναφέρεται ότι το γλυπτό κεφάλι του θεού Ήλιου, αγαλματίδιο χαρακτηριστικό του 2^{ου} αι. π.Χ., βρέθηκε εντοιχισμένο λίγο χαμηλότερα πίσω από το κατάλυμα της Προβηγίας.

²³ A.Gabriel, *La construction, L'attitude et L'emplacement du Colosse de Rhodes*, στο «*Bulletin de Correspondance Hellénique*» (BCH), τεύχος 5-6 (1932), Γρ. Κωνσταντινόπουλου, *Ο ροδιακός κόσμος II: Η Ροδιακή Μυθολογία του VII Ολυμπιόνικου*, Ρόδος 1997, p.71-82. W.Hoepfner, *Der Koloss von Rhodos*, Berlin 2004. *The seven wonders of the ancient world (edited by P.Clayton and M.Price)*, London and New York 1989, σ.124-137,

²⁴ A. Gabriel, *La Cite de Rhodes*, t.1, *Architecture Militaire*, Paris 1921, p.72-73. Κ.Μανούσου - Ντέλλα, *Οι θαλάσσιες οχυρώσεις και τα λιμάνια της πόλης της Ρόδου*, ΔΧΑΕ ΔΑ΄(2009).

²⁵ Κ.Μανούσου-Ντέλλα, *Μορφολογικά στοιχεία των μεσαιωνικών πυλών της πόλης της Ρόδου, Γλυπτική και λιθοξοϊκή στη Λατινοκρατούμενη Ανατολή*, Ηράκλειο 2007, p.255-276.

χη ορθώθηκαν ανάμεσα στα αρχαία λιμάνια, αλλοιώνοντας την αρχική σχέση της πόλης με τη θάλασσα²⁶.

Η δημιουργία της τάφρου, ειδικότερα, ως οχυρωματικού «χαντακιού» γύρω από την οχύρωση (εικ.5), οδήγησε στην πλήρη αλλοίωση του ανάγλυφου του εδάφους, αφού απετέλεσε μια πλατειά και βαθιά τομή στο κεντρικό τμήμα της αρχαίας πόλης²⁷.

Κατά τις πρόσφατες γεωτεχνικές και ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή του ιπποτικού προμαχώνα, στα βόρεια του παλατιού, αποκαλύφθηκε αργιλώδης τεχνητός λόφος, που συνέδεε την στάθμη της αρχαίας πόλης με τα νεώρια και τον λιμένα των γαλερών²⁸ (εικ.6). Η ύπαρξη πληθώρας πηγαιδιών στην παρειά του λόφου εντός του επιχώματος, καθώς και τεχνητής διακοσμητικής λιθορριπής στο ανώτερο τμήμα του (εικ.7), οδηγεί στην υπόθεση ότι περιελάμβανε διαμόρφωση του τοπίου, προκειμένου να τονίζεται η ένταξη σημαντικών μνημειακών οικοδομημάτων δημόσιου χαρακτήρα²⁹.

Η κυρίαρχη αρχαιολογική άποψη, ότι στη χαρακτηριστική αυτή θέση στεκόταν ο ναός του Ήλιου και ο περίφημος Κολοσσός οδηγεί στην υπόθεση γραφικής αναπαράστασης τους (εικ.8), που διατυπώθηκε μετά από εξαντλητική μελέτη των μεσαιωνικών κατασκευών και της μορφής, που αυτές είχαν αποκαλυφθεί κατά τις διερευνητικές εργασίες της ιταλοκρατίας³⁰.

Βασίζεται στη διαπίστωση ότι ο γωνιακός ΒΔ πύργος του πρωτοβυζαντινού κάστρου έχει χρησιμοποιήσει ως πυρήνα συμπαγή κατασκευή ελληνιστικής περιόδου, η οποία σώζεται επενδεδυμένη με επικλινείς βυζαντινούς τοίχους, πλάτους από 1.00 έως 1.70 μ.³¹ (εικ.9). Οι αρχικές διαστάσεις

²⁶ D.J.Blackman, Οι λιμένες της αρχαίας Ρόδου, στο «Ρόδος 2400 χρόνια», Αθήνα 2000, τ.Α, σ.41-50.

Κ.Μανούσου –Ντέλλα, Ρόδος, Στοιχεία πολεοδομικής ανάλυσης μιας μεσαιωνικής οχυρωμένης πόλης, ΔΧΑΕ ΚΑ΄(2000), σ.27-42.

²⁷ Κ.Μανούσου-Ντέλλα, Σχέδιο Προστασίας –Διαμόρφωσης –Ανάδειξης του Μνημειακού Συνόλου των Μεσαιωνικών Οχυρώσεων της Πόλης της Ρόδου, Ρόδος 2008

²⁸ Κ.Μανούσου-Ντέλλα, Ο Προμαχώνας του Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου, Μεσαιωνική Πόλη Ρόδου: Έργα Αποκατάστασης 2000-2008, p.161-187.

²⁹ Jean-Pierre Muret, La ville comme paysage: I de l'antiquité au moyen-âge, Paris 1980, σ.97-98.

³⁰ P.Lojacono, Il palazzo del Gran Maestro in Rodi, στο "Clara Rhodos" 8 (1936).

³¹ P.Lojacono, ο.π., σ.314.

της αρχαίας κατασκευής, που έστρεφε την στενή πλευρά της προς ανατολάς, ήταν 12.50X15.50 μ. και το σημερινό σωζόμενο ύψος της φθάνει περίπου τα 10.00 μ. από την έδρασή της στο φυσικό βράχο.

Επισημαίνεται ότι:

α. δεν αναμένεται η ύπαρξη αρχαίων οχυρωματικών κατασκευών και πύργου στο σημείο αυτό της πόλης³², πάνω από τα αρχαία νεώρια και

β. «Από τον Κολοσσό του Νέρωνα στη Ρώμη, ο οποίος σε μέγεθος ξεπερνούσε ελάχιστα εκείνον της Ρόδου, έχει βρεθεί η βάση με –ανάλογες– διαστάσεις 14.75X17.60 μ.»³³.

Η θέση αυτή κατά τη γνώμη μου παρουσιάζει ιδιαίτερα πλεονεκτήματα καθότι:

Α. Βρίσκεται ακριβώς στη διασταύρωση των δύο πρώτων οδών του υποδάμειου ρυμοτομικού συστήματος προς τον αρχαίο πολεμικό λιμένα «Μανδράκι», που στηρίζονται σε μνημειώδεις αναλημματικούς τοίχους³⁴ και βαίνουν κλιμακωτά από τη στάθμη της θάλασσας και των αρχαίων νεωρίων προς το φυσικό ύψωμα με την τεχνητά διαμορφωμένη πλαγιά προς τη θάλασσα (εικ.8).

Β. Αν στη βάση αυτή στηριζόταν κολοσσιαίο άγαλμα θα έπρεπε να στρέφóταν προς ανατολάς, όπως και όλη η πόλη του Ήλιου, ενώ τα κατάρτια των πλοίων στα νεώρια θα στέκονταν κάτω από τα πόδια του³⁵ (εικ.10). Είναι ένα σημείο λοιπόν απ όπου θα μπορούσε ο Κολοσσός να ατενίζει τη θάλασσα προς ανατολάς, έχοντας τα κατάρτια των καραβιών κάτω από τα πόδια του, «όχι μόνονα κρεμάμενος πάνω από το πέλαγο, μα στημένος και στέρα στη γη» ως

³² Μ.Φιλήμονος-Τσοποτού, ο.π., (σημ..15)

³³ W. Hoepfner, Ρόδος και ο θεός Ήλιος, «*Αρχαιολογικές έρευνες και ευρήματα στα Δωδεκάνησα. Ρόδος, Ιαλυσός, Νίσυρος και Γυαλί*», Γερμανία 2007,σ.104-119. Αναφέρεται ότι η βάση του Κολοσσού του Νέρωνα στη Ρώμη,του οποίου το ύψος ξεπερνούσε ελάχιστα εκείνον της Ρόδου βρέθηκε να έχει διαστάσεις 14,75X 17,60.

³⁴ Η.Κόλλιας, Η πόλη της Ρόδου και το παλάτι του μεγάλου μαγίστρου, Αθήνα 1988. Η.Κόλλιας, Η παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Ρόδος. Η αντίσταση μιας ελληνιστικής πόλης, *Ρόδος 2400 χρόνια.Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυση της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους* (1523), πρακτικά, τ.Β΄, Αθήνα 2000,σ.299-308.

³⁵ P.Moreno, La nuova ricostruzione del Colosso et la personificazione del Demo di Rodi, *Ρόδος 2400 χρόνια,τ.Α,σ.193-200*.

«Φως ολόλαμπρο αδούλωτης λευτεριάς», όπως αναφέρει χαρακτηριστικά το επίγραμμα³⁶ που ήταν γραμμένο στη βάση του Κολοσσού.

Γ. Η ένταξη του μνημειώδους τετράπυλου της Ρωμαϊοκρατίας³⁷ στον άξονα της κύριας οδού με κατεύθυνση B-N, προφανώς “cardo” της ρωμαϊκής πόλης που πλαισιωνόταν με κιονοστοιχίες και καταστήματα, στη διασταύρωση της με την πλατεία οδό, πρώτη “decumanus” από το βορρά (εικ.8), ίσως ήθελε να τονίσει την πρόσβαση στο πασίγνωστο και πολυσύχναστο κατά τη ρωμαϊκή περίοδο προσκύνημα του Κολοσσού³⁸.

Δ. Είναι προφανές ότι η κατασκευαστική παράδοση και η λατρεία κολοσσικών αγαλμάτων εμφανίζεται στην Ελλάδα κατά την ελληνιστική περίοδο και έχει τις ρίζες της στην Ανατολή. Ιδιαίτερα σε ότι αφορά τον θεό Ήλιο είναι γνωστό ότι ταυτίζεται με τον θεό Ρά³⁹, που ήταν πανίσχυρος στην αρχαία Αίγυπτο από το 1780 π.Χ. τουλάχιστον. Ο θεός Ρά είναι ο δημιουργός των θεών, των ανθρώπων και γενικά του κόσμου. Έμβλημα του είναι ο Ήλιος, το σύμβολο της ζωής, του φωτός, της γονιμότητας. Ετυμολογικά το ρά προέρχεται από το ορώ

³⁶ Μ.Παπαιωάννου, *Ρόδος και αρχαία κείμενα*, Αθήνα-Γιάννενα 1995, σ.181. Εκεί αναφέρεται σε μετάφραση: «Για χάρη σου ως τον Όλυμπο ψήλωσαν αυτόν εδώ τον Κολοσσό, οι κάτοικοι της Δωρικής Ρόδου, ώ Ήλιε, όλο χάλκινο, τότε, που αφού κατεύνασαν το πικρό κύμα του πολέμου την πατρίδα στόλισαν με των εχθρών τα λάφυρα. Αλήθεια δεν τον έστησαν κρεμάμενο πάνω από το πέλαγο, μονάχα, μα και στέρεο στη γη. Φως ολόλαμπρο της αδούλωτης λευτεριάς, γιατί σ' αυτούς που θράφηκαν από τη γενιά του Ηρακλή είναι πατρογονικό σε θάλασσα και σε ξηρά να διαφεντεύουν».

³⁷ Κ.Μανούσου-Ντέλλα-Ελ.Παπαβασιλείου, *Μεσαιωνική Πόλη της Ρόδου: Η αρχαιολογική έρευνα ως βάση για το σύγχρονο αρχιτεκτονικό σχεδιασμό – διευθέτηση της πόλης, Νέες Πόλεις πάνω σε παλιές*, πρακτικά, (Ρόδος 27-30 Σεπτεμβρίου 1993), Αθήνα 1999, σ.583-602. Μ.Cante, L'arco quadrifronte sul' decumano Massimo, ASA 64-65, (1986-1987), σ.175-205, Η ίδια, Il Tetrapylon, *La presenza italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948*, Αθήνα 1997, σ.26-31

³⁸ Χ.Καρούζος, ο.π. (υποσημ.3), σ.43. «Κειτότανε λοιπόν χάρω αιώνες πολλούς, για να ξιπάξει τώρα και με την τεχνική της εσωτερικής του κατασκευής όσους τον έβλεπαν από κοντά: μέσα στις βαθιές σπηλιές, που έχασκαν από τα σπασμένα μέλη του, έβλεπε τα σιδερένια ικριώματα και τους βαριούς ογκόλιθους που είχε μεταχειριστεί ο Χάρης για να δώσει στερεότητα και σταθερότητα στον Κολοσσό. Λίγοι άνθρωποι μπορούσαν να αγκαλιάσουν τον αντίχειρα του. Τα δάχτυλα του ήταν μεγαλύτερα από πολλά αγάλματα.

³⁹ Γρ. Κωνσταντινόπουλου, ο.π 22, σ.66-69, Η. Ζερβουδάκη, Ήλιος και Αλεία, ΑΔ τ.30 (1975)-Μελέτες, Αθήνα 1978, p.1-20. Μάρσια Σφακιανού, Ρά, ο θεός του Ήλιου, στο “pnevma.gr”, 21-1-2005.

και σχετίζεται με το όρος. Έδρα της λατρείας ήταν η αρχαία Ηλιούπολη δηλαδή το σημερινό βορινό προάστιο του Καΐρου, ή Ματάρια. Η πιο αρχαία μορφή του αιγυπτιακού μύθου της δημιουργίας παρουσιάζει τον θεό Ήλιο-Ρά να κάθεται πάνω σένα πανάρχαιο λόφο, ατενίζοντας τα πάντα από ψηλά καθώς «ουδέν κρυπτόν υπό τον ήλιο», ή να αναδύεται από τον αρχέγονο ωκεανό.

Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Κολοσσός δεν στάθηκε όρθιος περισσότερο από 80 χρόνια, όμως διατηρήθηκε στη θέση του για 800 περίπου χρόνια μετά τον φοβερό σεισμό του 227 π.Χ που τον κατέστρεψε. Υπήρξε ένα από τα σημαντικότερα ιερά προσκυνήματα της ευρύτερης γεωγραφικής περιοχής. Η εξαφάνιση κάθε ίχνους του, κατά την καθοριστική για την ύπαρξη της πόλης χρονική στιγμή της κατάρρευσης του παλαιοχριστιανικού κόσμου⁴⁰, ήταν ενέργεια συμβολική.

Η αρχική κατασκευή της ιδιαίτερα ενισχυμένης ΒΔ γωνίας της πρωτοβυζαντινής οχύρωσης⁴¹ του 7^{ου} αι.(εικ.11), που έλεγχε με ογκώδη «Ακρόπυργο» το «μικρό» λιμάνι –«Μανδράκι»-και τον επιμήκη μόλο του, συμπίπτει χρονικά με την διάλυση του Κολοσσού και την μεταφορά του πολύτιμου χαλκού του στην Προύσσα. Η βάση του αγάλματος, χωρίς τη μαρμάρινη επένδυση της, χρησιμοποιήθηκε πιθανότατα ως συμπαγής πυρήνας του πανίσχυρου «Ακρόπυργου» του 7^{ου} αι. Ίσως αυτή να είναι η πιο λογική εξήγηση για το ότι, ήδη στις αρχές του 14^{ου} αι. (1295-1359), ο Νικηφόρος Γρη-

⁴⁰ Τ.Λουγγής, Η εξέλιξη της βυζαντινής πόλης από τον τέταρτο στο δωδέκατο αιώνα, στο «Βυζαντινά» XVI,1996. Ch.Bouras, City and Village Urban design and Architecture, στο "Jahrbuch der Osterreichischen Byzantinistik", Βιέννη 1981, p. 611-634. Γ.Λάββας, Οι πόλεις των «Χριστιανικών Βασιλικών» Μία συμβολή στην πολεοδομία του ανατολικού Ιλλυρικού, στο «Πρακτικά του 10^{ου} διεθνούς συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας»,Θεσσαλονίκη 1984, τ.Α΄ Εισηγήσεις, p.581-630. Slobodan Curcic, Αρχιτεκτονική στην εποχή της ανασφάλειας. Εισαγωγή στην Κοσμική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια,1300-1500, Κοσμική μεσαιωνική αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια και η διατήρησή της, (επιμέλεια Slobodan Curcic και Ευαγγελία Χατζητρύφωνος), Θεσσαλονίκη 1997, p.28-32.

⁴¹ Η. Κόλλιας, Επίμετρο στο Χ. Παπαχριστοδούλου, «Ιστορία της Ρόδου από τους προιστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου»(1948),Αθήνα 1994 (β΄ έκδοση συμπληρωμένη). A.Luttrell, The town of Rhodes (1306-1356), Ρόδος 2003,σ. 264-267. Slobodan Curcic, Late medieval fortified palaces in the Balkans: security and survival, στο «Μνημείο και περιβάλλον»,τ.6,2000,σ.11-48.

γοράς⁴² που επισκέφθηκε την πόλη της Ρόδου αναφέρει ότι «από τον Κολοσσό δεν έμεινε σημάδι», ούτε ακόμη και η θέση της βάσης του.

Η γραφική αναπαράσταση, που παρουσιάζεται εδώ (εικ.10), αποτελεί υπόθεση εργασίας. Απαιτείται συστηματική περαιτέρω έρευνα για την επιβεβαίωση ή την απόρριψη της θεωρίας, που διατυπώνεται με βάση τα διατιθέμενα πολεοδομικά, αρχιτεκτονικά και κυρίως δημοσιευμένα στοιχεία.

Οι πραγματικές δυνατότητες ανασκαφικής διερεύνησης και ανάδειξης του θέματος περιορίζονται πάντως δραματικά, λόγω της έκτασης των ιταλικών ανακατασκευών στο συγκεκριμένο χώρο ⁴³.

II. Ο Πύργος του Naillac, γνωστός και ως «πύργος του λιμανιού»⁴⁴ ή «πύργος των Αράβων» ή «πύργος του Trabucco», ήταν ένα από τα πιο επιβλητικά σημεία αναφοράς ή «τοπόσημα» της ιπποτικής πόλης⁴⁵ (εικ.12). Η κλίμακα του ήταν ανάλογη με τον Κολοσσό, αφού το συνολικό του ύψος από την επιφάνεια της θάλασσας ανερχόταν στα 46 μέτρα (εικ.13).

Βρισκόταν στο βραχώδες ανατολικό άκρο του ομώνυμου μώλου, όπου τα υπολείμματα προγενέστερων ογκωδών θεμελίων και το άφθονο αρχαίο οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση τεκμηριώνουν την προϋπαρξη αρχαίας κατασκευής, που πιθανότατα έκλεινε το στόμιο του «μεγάλου εμπορικού λιμανιού»⁴⁶ (εικ.2). Ορθωνόταν πάνω σε συμπαγή τετράγωνη μαρμάρινη βάση με μεταλλικούς συνδέσμους, επί της οποίας προστέθηκε σε δεύτερη φάση επικλινής, επίσης συμπαγής, διαμόρφωση και προτείχισμα, που προστάτευε την περίμετρο της έδρασης του πύργου (εικ.14).

Φαίνεται ότι το κτίσμα ήταν ήδη ερειπωμένο, μετά τους σεισμούς του 1851 και 1856 και την ανατίναξη του καμπαναριού του αγίου Ιωάννη⁴⁷. Τότε

⁴² Χ. Παπαχριστοδούλου, ο.π (σημ.2), σ.267.

⁴³ V. Mesturino, Il Castello di Rodi durante l'occupazione dei cavalieri gerosolimitani di San Giovanni e sviluppi architettonici durante i restauri promossi dal governo italiano (χ.χρ).

⁴⁴ J. Bosio, Dell'istoria della sacra religione et illustrissima militia di San Giovanni Gerosolimitano, Roma 1692, σ.351,293.

⁴⁵ A. Gabriel, Architecture militaire, p.72, 73. Κ. Μανούσου-Ντέλλα, ο.π. (σημ. 25), p.27-42.

⁴⁶ W. Hoepfner, *Der Koloss von Rhodos*, Berlin 2003, σ.53,54.

⁴⁷ M. Geelholff-Bολονάκη, "Ο σεισμός και η έκρηξη της πυρίτιδας στη Ρόδο το 1856 κατά τον Hedenborg "Δρόμος" 13-14 (1982).

καταστράφηκαν αρκετά κτίρια στο μνημειακό κέντρο της πόλης και κυρίως το επιβλητικό ιπποτικό συγκρότημα της μοναστηριακής εκκλησίας του αγίου Ιωάννη του Κολλάκιου με τον, καθαρά αμυντικού χαρακτήρα, πύργο του καμπαναριού. Μέσα σε μια άτυχη χρονική στιγμή η πόλη της Ρόδου στερήθηκε για πάντα μεγάλο ποσοστό της αίγλης και του μεσαιωνικού της ύφους (εικ.15).

Στην περιοχή του μεσαιωνικού λιμανιού κατέρρευσε τμήμα του πύργου του Κολλάκιου, που επίσης φέρει το οικόσημο του μεγάλου μαγίστρου Naillac⁴⁸ και ορθωνόταν στα νότια της βυζαντινής «θαλασσίνης πύλης»⁴⁹, προστατεύοντας την(εικ.16 β).

Το 1909 κατεδαφίστηκαν -πιθανότατα λόγω ετοιμορροπίας- οι συμμετρικοί ορθογώνιοι πύργοι της πύλης του Ταρσανά⁵⁰ (εικ.16α), τραυματίζοντας ανεπανόρθωτα το θαλάσσιο μέτωπο του τείχους.

Παρόλο που είναι σίγουρο ότι η εξαφάνιση τριών τόσο δυναμικών στοιχείων των οχυρώσεων του λιμανιού θα πρέπει να ήταν φοβερό κτύπημα για το δημόσιο αίσθημα της εποχής, οι επικρατούσες κοινωνικές και οικονομικές κυρίως συνθήκες δεν επέτρεψαν την άμεση επέμβαση για την αποφυγή των καταρρεύσεων, αλλά και την αποκατάστασή τους. Είναι προφανές ότι αν οι καταρρεύσεις αυτές είχαν καθυστερήσει 50 ακόμη χρόνια, η εξέλιξη θα ήταν εντελώς διαφορετική επί Ιταλοκρατίας.

Η κατασκευή του πύργου ανάγεται στην εποχή του μεγάλου μαγίστρου Philibert de Naillac⁵¹ (1396-1421) οι θυρεοί του οποίου, σε συνδυασμό με τον σταυρό του Τάγματος, ήταν ενσωματωμένοι σε ορθογώνιο πλαίσιο στον άξονα των τεσσάρων πλευρών του πύργου (εικ.17β).

Μία από τις πρώιμες φωτογραφικές λήψεις πριν από το 1863, από την κορυφή του πύργου προς την τειχισμένη πόλη, φυλάσσεται σήμερα στο Μουσείο Μπενάκη.

⁴⁸ A.Gabriel, *Architecture militaire*, p.67-68. Είναι πολύ πιθανό οι δύο κατώτεροι όροφοι του πύργου του Naillac να είχαν διάταξη και αναλογίες πανομοιότυπες με τους κυλινδρικούς θόλους αυτού του πύργου.

⁴⁹ Κ.Μανούσου –Ντέλλα, *Η πρώτη μεσαιωνική οχύρωση της πόλης της Ρόδου*, Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου», Αθήνα 2007, σ. 333, πιν. 294.

⁵⁰ A.Gabriel, *Architecture militaire*. Κ.Μανούσου-Ντέλλα, ο.π. (σημ. 23), σ.67-80.

Δύο στρώσεις λίθων με χαρακτηριστικά κυμάτια (« Cordonne »), σε αντιστοιχία με τις στάθμες των πατωμάτων, υποδιαιρούσαν το ύψος των προσόψεων του πύργου σε τρία ίσα μέρη (εικ.3 α, 17 α). Ένα μεγάλο ημικυλινδρικό τόξο, με άνοιγμα 7,5 μ., συνέδεε το τμήμα του τείχους που προστάτευε τον μόλο από τον βορρά και έφερε τα οικόσημα του, διαδόχου του Naillac, μεγάλου μαγίστρου A. Fluvian (1421-1437) με την κύρια είσοδο στον δεύτερο όροφο του πύργου. Μία ανεξάρτητη πυργοειδής σκάλα εξασφάλιζε τη δυνατότητα απευθείας πρόσβασης στο ίδιο επίπεδο της κύριας εισόδου. Τέλος ένα σύστημα ανυψούμενης γέφυρας, ελεγχόμενης από το εσωτερικό του πύργου, συμπλήρωνε την αμυντική διάταξη εισόδου.

Το άνοιγμα, που διαπερνούσε όλο το πάχος της ανατολικής πλευράς της επισκέψιμης και σήμερα αίθουσας στη βάση του πύργου και έχει προσεγμένη μαρμάρινη διαμόρφωση (εικ.14), χρησίμευε για το πέρασμα της αλυσίδας που έκλεινε την είσοδο του εμπορικού λιμανιού, συνδεόμενη με το μόλο Μύλων. Εκεί πρόσφατα αποκαλύφθηκε η ανάλογη διάταξη του σταθερού άκρου της⁵².

Ο πύργος του Naillac σχεδιάστηκε ως ο «κύριος πύργος» του οχυρωματικού περιβόλου της Ρόδου, με σύλληψη περισσότερο συμβολική παρά λειτουργική, που εκφραζόταν στην εξωτερική του μορφή ως ένα οχυρωμένο καμπαναριό του Μοναστηριού δίπλα στη θάλασσα.

Ο πύργος -που μπορούμε να χαρακτηρίσουμε ως «tour beffroi»⁵³- εμφανίζεται κυρίως ως τεκμήριο μιας μεταβαλλόμενης κοινωνικής κατάστασης, με τα σημάδια της διπλής ανάγκης να προσφέρει στον κατακτητή ενισχυμένη ασφάλεια και στον ξένο μία απόδειξη δεδηλωμένης ισχύος.

Η λειτουργία του που δεν περιελάμβανε καμία άνεση κατοικίας⁵⁴, ήταν επικεντρωμένη στην συμβολική –φεουδαρχική- χρήση του, διογκωμένη από την λειτουργία της άμυνας ή κυρίως της εποπτείας της ακτής γύρω από το ΒΑ άκρο του νησιού προς τις ακτές της Μικράς Ασίας.

⁵¹ A. Gabriel, *Architecture militaire*, pl. XXXL3. Αυτή τη στιγμή τα σωζόμενα τμήματα οικοσμήμων εκτίθενται στο αρχαιολογικό μουσείο της Ρόδου.

⁵² Κ.Μανούσου-Ντέλλα, ο.π. (σημ. 23), σ. 78.

⁵³ J. Mesqui, « Châteaux et enceintes de la France médiévale ». De la défense a la résidence. I. Les organes de la défense, σ. 96-99.

⁵⁴ Πρόκειται για ό,τι η γερμανική αρχαιολογία ονομάζει «bergfried» ή «beffroi» στα γαλλικά, όρος που δυστυχώς περιορίζεται στους αστικούς πύργους.

Ήταν ένας τετράγωνος πύργος, εξαιρετικά ψηλός σε σχέση με την πλευρά του. Όπως είναι προφανές η λειτουργία της κατοικίας ήταν σχεδόν ανύπαρκτη, πράγμα που υποδηλώνεται από τη στενότητα των διατιθέμενων χώρων σε κάθε επίπεδο και από τη δυσκολία άμεσης επικοινωνίας μεταξύ των επιπέδων(εικ.18,19). Δεν γνωρίζουμε αν διέθετε αποχωρητήρια, συνήθως «στο επίπεδο της εισόδου στο πάχος του τοίχου».

Το γενικό σχέδιο φαίνεται να συνδυάζει επιρροές από την Προβηγκία - Παλάτι των Αρχιεπισκόπων της Narbonne του 1318⁵⁵ αλλά και από πολυάριθμους πύργους άλλων περιοχών της Γαλλίας, της Φλάνδρας, της Γερμανίας, της Ελβετίας και της Ισπανίας.

α. Ένα από τα πλησιέστερα στις αναλογίες και τον τύπο του πύργου του Naillac παραδείγματα είναι ο θαυμάσιος πύργος, ο καλύτερα διατηρημένος στο νότο της Γαλλίας, στο Bassoues d'Armagnac⁵⁶(εικ.20) που κτίστηκε από τον αρχιεπίσκοπο της Auch, Arnaud Aubert. Αυτός ο ακρόπυργος με τετράγωνη κάτοψη, που είναι παλαιότερος από αυτόν της Ρόδου, χρονολογείται στο 14^ο αι.(1370-1380).Το ύψος του είναι περίπου 40 μ. και το πλάτος του 12 μ. σχεδόν πανομοιότυπα με αυτά του Naillac. Πρέπει να επισημάνουμε ότι και αυτός πύργος περιλαμβάνει έναν υποτυπώδες τελείωμα οκταγωνικής κάτοψης σε εσοχή, που κατά κάποιο τρόπο προαναγγέλλει τον πύργο της Ρόδου.

β. Διακρίνουμε μορφολογική και τυπολογική συγγένεια με τον ψηλό πύργο του κάστρου της Mota κοντά στη Medina Del Campo⁵⁷. Ο πύργος, που διατηρείται ανέπαφος μέχρι σήμερα, είναι μεταγενέστερος από τον πύργο της Ρόδου, καθώς η κατασκευή του χρονολογείται μεταξύ 1440 και 1475.

Όσον αφορά την ευρύτερη γεωγραφική περιοχή του Αιγαίου και των Μικρασιατικών παραλίων, ενδιαφέρουσα είναι η σύγκριση της διάταξης του λιμανιού της Ρόδου με ανάλογης εποχής και επιρροής λιμάνια, όπως το βόρειο λιμάνι της πόλης της Μυτιλήνης (εικ.21). Στην οχυρωματική αρχιτεκτονική των Ιωαννινών ιπποτών παρατηρούνται σαφέστατες αναλογίες με δύο ακόμη πύργους,

⁵⁵ A.Gabriel, *Architecture militaire*, σ.137. E.Viollet-le-Duc, *Dictionnaire de l'architecture médiévale*, Paris 1997, τ.7, σ.25, εικ.13.

⁵⁶ François Enaud, *Les châteaux forts en France*, Diffusion française 1958. M.J.Pandelle, *L'Astarac et le Pardiac: Bassoues-Mirande-Simorre* (Histoire, Géographie, Tourisme), Condom-Gers 1966.

⁵⁷ Quentin Hughes, *Military architecture*, England 1991.

που ανάγονται επίσης στην περίοδο του μεγάλου μαγίστρου Naillac, από τη συγκριτική μελέτη των οποίων προκύπτουν στοιχεία για την γραφική αποκατάσταση του χαμένου πύργου. Πρόκειται για τον πύργο του Κολλάκιου που δέσποζε στο κέντρο του λιμανιού της Ρόδου⁵⁸, καθώς και για τον «πύργο της Γαλλίας»⁵⁹ στο ιπποτικό φρούριο του αγίου Πέτρου στην Αλικαρνασσό ή Μποντρούμ (εικ.22). Φαίνεται ότι το άνω τμήμα του πύργου καταστράφηκε και ανακατασκευάστηκε ήδη κατά την ιπποτοκρατία και μόνο ένας γωνιακός πυργίσκος προδίδει την αρχική του μορφολογία. Δυστυχώς σήμερα, μετά την εκ νέου καταστροφή του κατά τη διάρκεια του Α΄ παγκοσμίου πολέμου, έχει ανακατασκευασθεί με εντελώς σύγχρονο τρόπο και χρήση οπλισμένου σκυροδέματος για την στέγαση του δεύτερου, κύριου, ορόφου του.

Αυτό που είναι χαρακτηριστικό και ίσως μοναδικό μεταξύ των έργων οχυρωματικής αρχιτεκτονικής του μεσαίωνα είναι ο τέταρτος όροφος οκταγωνικής κάτοψης σε εσοχή από τα κατακόρυφα επίπεδα των όψεων του πύργου της Ρόδου (εικ.19 β, 23 α). Δεν είναι απολύτως ξεκάθαρο αν υπήρχε ήδη στην αρχική του φάση⁶⁰ ή αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη, πάντως πριν το 1480⁶¹. Κατά τη γνώμη μου είναι αρχική μορφή, που ανταποκρίνεται στον κυρίαρχο προορισμό της επιτήρησης των λιμανιών. Είναι προφανές ότι ο ανώτερος όροφος περιελάμβανε ένα δώμα στα 46 μ. ύψος από την επιφάνεια της θάλασσας.

Πρώτη προσπάθεια γραφικής αποκατάστασης του πύργου του Naillac έγινε από τον Γάλλο αρχιτέκτονα Albert Gabriel στο μνημειώδες έργο του

⁵⁸ A.Gabriel, *Architecture militaire*, σ. 47. Είναι σχεδόν σίγουρο κατά τη γνώμη μου ότι οι διατομές του “cordonne” των δύο αυτών πύργων ήταν απολύτως όμοιες.

⁵⁹ A.Maiuri, *I castelli dei cavalieri di Rodi a Cos et a Bodrum*, ASAtene IV-V(1921-1922), σ.290-343.

S Spiteri, *Fortresses of the knights*, Malta 2001, σ.204-218. A.Luttrell, *The later history of the Maussoleion and its Utilisation in the Hospitaller Castle at Bodrum, The Maussoleion at Halicarnassus* (Reports of the Danish Archeological Expedition to Bodrum), τ.2, Aarhus,Denmark 1986, σ.114-214.

⁶⁰ Claudia Barsanti, *Rodi descritta e illustrata nel « Liber insularum archipelagi » di Cristoforo Buondelmonti, 15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου*, πρακτικά, Αθήνα 2007, σ.266-278.

⁶¹ Ο πύργος απεικονίζεται με την τελική του μορφή στο χειρόγραφο του Guillaume Caoursin, που χρονολογείται στο 1480 και φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη των Παρισίων (cod.Lat.6067), καθώς και στην γκραβούρα του Bernhard von Breydenbach του 1483, A.Gabriel,*Architecture militaire*, σ.2.

«La cite de Rhodes» το 1921. Ο Gabriel δημοσιεύει επίσης σκίτσο, που βασίζεται σε μια παλιά φωτογραφία από τα νότια (εικ.13 β). Πολύτιμα για την δυνατότητα αρχιτεκτονικής μελέτης του πύργου είναι τα λεπτομερή χαρακτηριστικά, που βασίζονται σε πρώιμες φωτογραφίες και δημοσίευσε ο Newton το 1865, αμέσως μετά την πτώση του πύργου⁶² (εικ. 24). Ο Ηλίας Κόλλιας αναδημοσίευσε το 1998⁶³ τη μοναδική δημοσιευμένη φωτογραφία του πύργου, πριν την κατάρρευση του. (εικ.25 β)

Με βάση όλα τα πιο πάνω στοιχεία μπορεί να επιχειρηθεί η γραφική αποκατάσταση με ικανοποιητική ακρίβεια⁶⁴, τουλάχιστον όσον αφορά τις εξωτερικές όψεις του μνημείου(εικ.25^α,β). Για τον σκοπό αυτό, εκτός από τις προαναφερθείσες φωτογραφικές λήψεις, μπορούν να αξιοποιηθούν πλήθος γραφικές απεικονίσεις από τον 17^ο-19^ο αι. (Rottiers, Flandin, Berg κλπ.).

Με αρκετή ασφάλεια είναι δυνατή η αποκατάσταση της θολοδομίας των δύο κατώτερων ορόφων οι οποίοι, όπως και το διαχωριστικό κυμάτιο («cordone») των τριών ζωνών των όψεων, παρουσίαζαν μορφολογική και τυπολογική συγγένεια με τους δύο πρώιμους πύργους που ήδη αναφερθήκαμε.

Ο τρίτος όροφος του πύργου της Ρόδου ήταν πανύψηλος και καλυπτόταν με νευρωτά σταυροθόλια κατάλληλα διαμορφωμένα, ώστε να εξασφαλίζεται η έδραση του τελευταίου –οκταγωνικής κάτοψης και σε εσοχή-ορόφου (εικ.23 α). Στην περίπτωση αυτή πολύτιμο αποδεικνύεται σκίτσο του μισογκρεμισμένου πύργου, που δημοσίευσε το 2002 ο πρόσφατα χαμένος Δωδεκανήσιος γιατρός και συλλέκτης Α. Μαΐλλης⁶⁵ (εικ.23 β). Μετά τα

⁶² C.Newton, *Travels and Discoveries in the Levant*, London 1865 (Gravé par W. Severn, après une photographie de D.E.Colnaghi).

⁶³ Η. Κόλλιας, Μάστορες, πρωτομάστορες και μηχανικοί των μεσαιωνικών οχυρώσεων της Ρόδου, *ΔΧΑΕ ΔΚ΄*(1998),σ.151,εικ..2.

⁶⁴ Αυτά τα σχέδια βασίστηκαν σε ακριβή αποτύπωση τμήματος των οχυρώσεων του μεσαιωνικού λιμανιού (αρχείο Υπουργείου Πολιτισμού-ΤΔΠΕΑΕ «Επιτροπή παρακολούθησης έργων στα μνημεία της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου») Σ.Μαμαλούκος—Α.Καμπόλη-Μαμαλούκου, Τεκμηρίωση σύνθετων μνημειακών συγκροτημάτων παράδειγμα της περιοχής της βορειοανατολικής γωνίας των οχυρώσεων και του μόλου Naillac στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, *15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη Μεσαιωνική Πόλη της Ρόδου, πρακτικά, Αθήνα 2007*,σ.111-114, σχ.99-103.

⁶⁵ Α. Μαΐλλης-Κ.Σκανδαλίδης-Κ.Τσαλαχούρης, *Η Ρόδος τον 19^ο αιώνα*, Ρόδος 2002, σ.211.

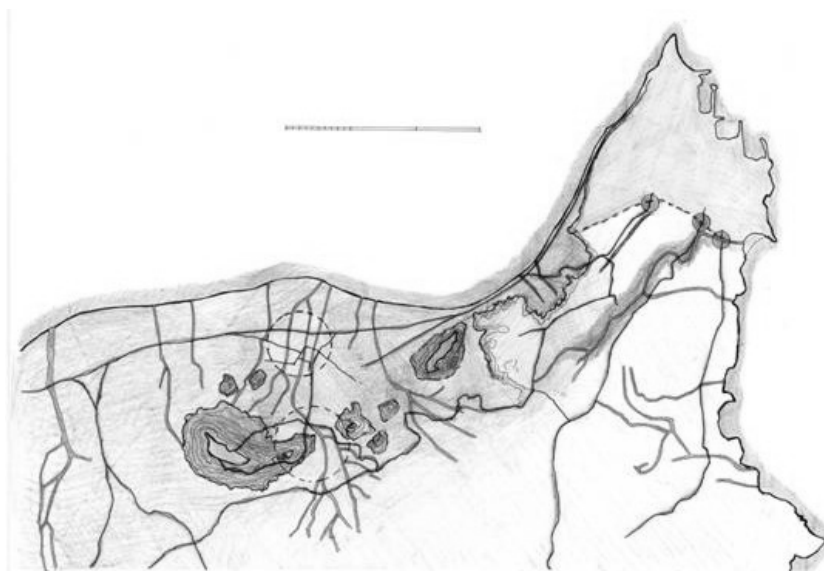
καταστροφικά συμβάντα του 1856, δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα « Βρετανικός Αστέρης», London of Illustration News, στις (16-12-1856) και απεικονίζει με ιδιαίτερη σαφήνεια το εσωτερικό του τρίτου ορόφου. Μορφολογικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαμόρφωση της επίστεψης του πύργου με οκτάπλευρο τέταρτο όροφο, ο οποίος είχε προφανώς επίσης σταυροθολιακή κάλυψη και είχε ήδη καταρρεύσει το 1856.

Η επικοινωνία, των ανώτερων τουλάχιστον ορόφων του, πρέπει να γινόταν με γραμμικά διατεταγμένο κλιμακοστάσιο, ενταγμένο στο πάχος του τείχους στα δεξιά της εισόδου ώστε να βρίσκεται στο προστατευμένο προς το εσωτερικό του λιμανιού τμήμα του πύργου, διάταξη που συναντάται στον «πύργο της Γαλλίας» στο κάστρο του Μποντρούμ (εικ.26), αλλά και σε ανάλογης μορφής πύργους της Δυτικής Ευρώπης⁶⁶. Τέλος χαρακτηριστική είναι η σκάλα ανόδου στο ψηλότερο δώμα του, πέτρινη και σε πρόβολο, ως στοιχείο που προβάλλεται ιδιαίτερα στις όψεις του πύργου.

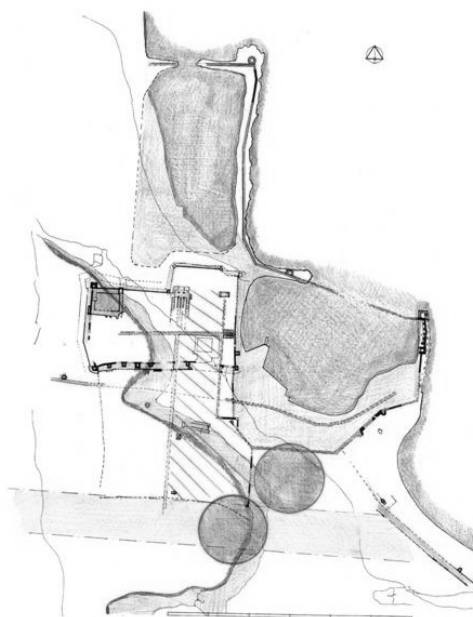
Η πρόταση γραφικής αποκατάστασης, η οποία παρατίθεται, έχει στόχο τη διερεύνηση της δυνατότητας ακριβούς τεκμηρίωσης του χαμένου αυτού «συμβόλου» της ιπποτοκρατίας. Από την επεξεργασία των αρχιτεκτονικών σχεδίων προκύπτει το ποσοστό των υποθέσεων, που είναι απαραίτητες για την τεκμηρίωση της εξωτερικής μορφής, αλλά και της εσωτερικής δομής του μνημείου⁶⁷. Φιλοδοξεί να αποτελέσει πολύτιμη παρακαταθήκη για τους αρχιτέκτονες και τους αρχαιολόγους, που θα κληθούν στο μέλλον να χειριστούν το δύσκολο, αλλά και ιδιαίτερος γοητευτικό, θέμα της αποκατάστασης-ανάδειξης της ακρωτηριασμένης σήμερα απόληξης του κεντρικού μόλου του λιμανιού.

⁶⁶ J. Mesqui, ο.π. (σημ. 52)

⁶⁷ Σύμφωνα με το άρθρο το σχετικό με τις αρχές αποκατάστασης των χαμένων μνημείων του «χάρτη της Βενετίας»..

Εικ.1 Η μορφή του τοπίου στο περιβάλλον της πόλης της Ρόδου.

Εικ.2 Η διάταξη των κύριων λειτουργιών του πολεοδομικού ιστού της αρχαίας πόλης.

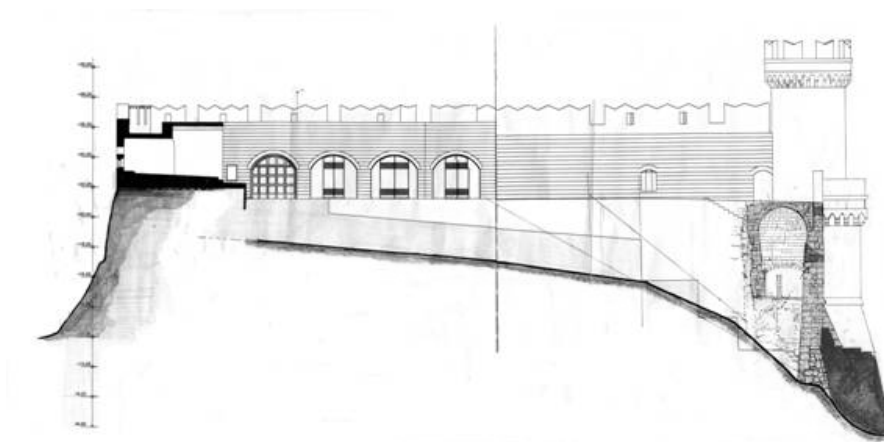
Εικ.3 α Ο πύργος του Nail-lac (Berg 1862)

3 β Φανταστική απεικόνιση του Κολοσσού της Ρόδου (E. Barclay 1896)

Εικ.4 Ο προμαχώνας του αγίου Γεωργίου (αεροφωτογραφία 2000-Φωτογραφικό αρχείο του Υπουργείου Πολιτισμού-ΤΔΠΕΑΕ)

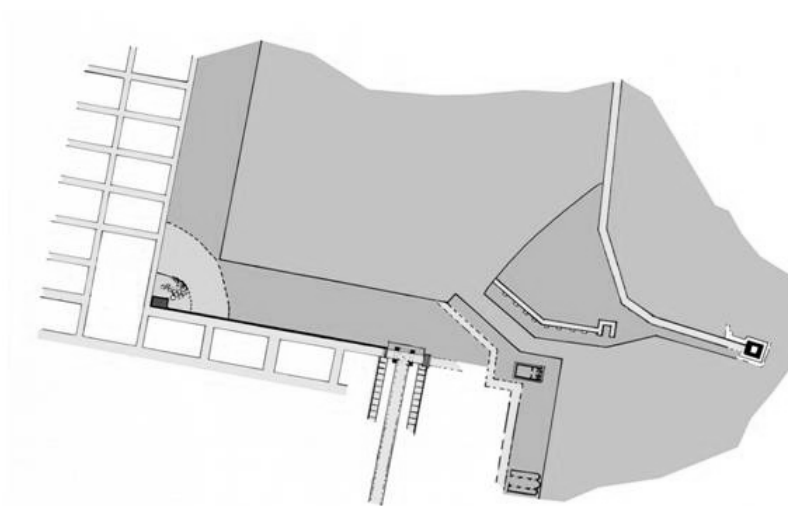
Εικ.5 Γενική άποψη της τάφρου-τομέας της «γλώσσας» της Αγγλίας

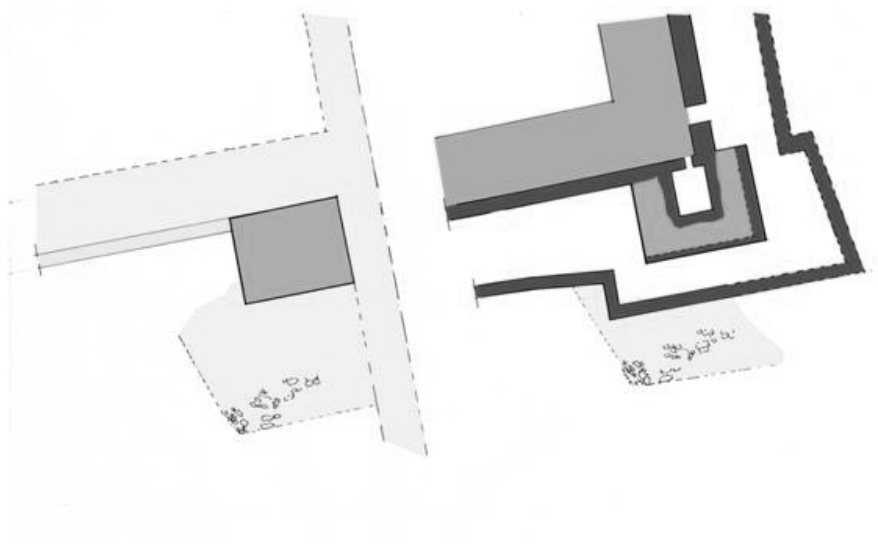
Εικ. 6 Ο «προμαχώνας του παλατιού του μεγάλου μαγίστρου». Εγκάρσια τομή των κατασκευών.

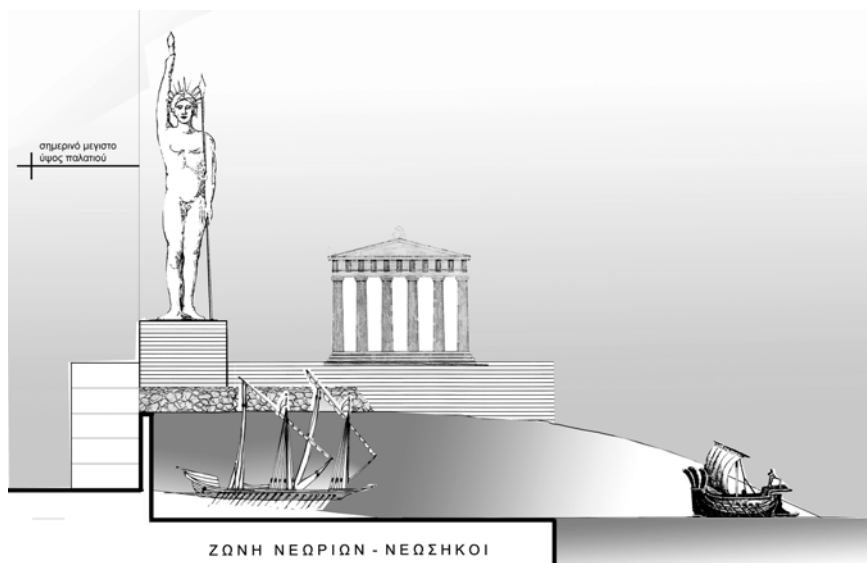
Εικ.7 Η αποκάλυψη της διακοσμητικής λιθορριπής γύρω από τον ΒΔ πύργο του πρωτοβυζαντινού φρουρίου (2008).

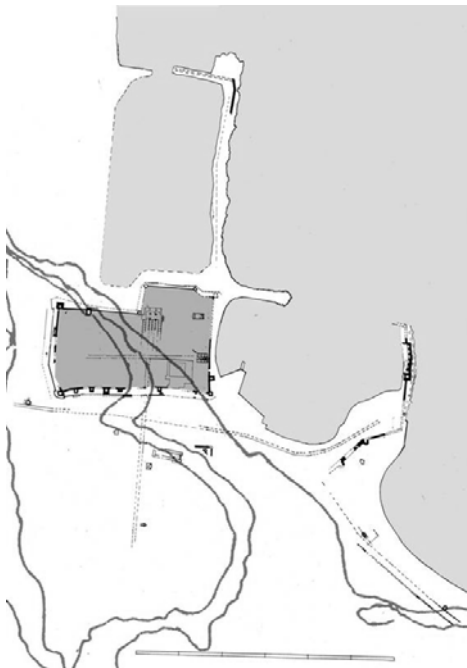
Εικ. 8 Πρόταση γραφικής αποκατάστασης του πολεοδομικού σχεδιασμού της αρχαίας πόλης ανάμεσα στα δύο κεντρικά λιμάνια.

Εικ.9 Λεπτομέρειες οικοδομικής εξέλιξης των κατασκευών α. αρχαίων και β. βυζαντινών στη ΒΔ γωνία του παλατιού.

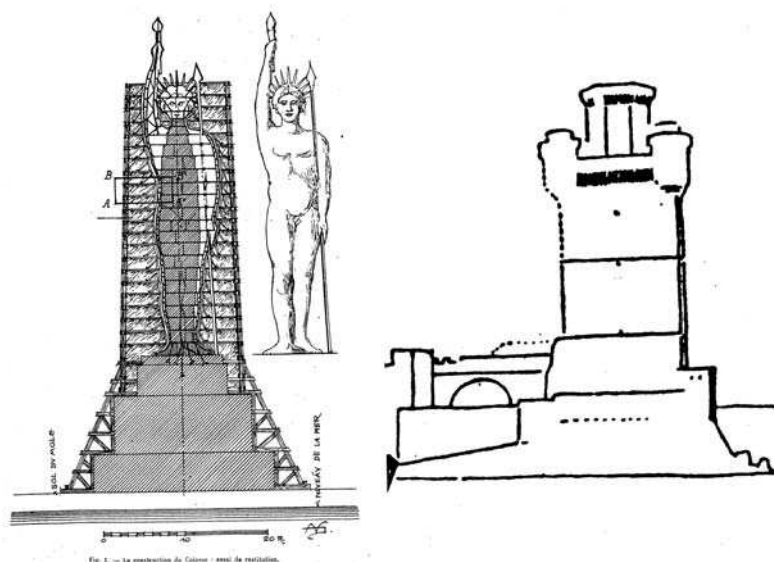
Εικ. 10 Πρόταση γραφικής αναπαράστασης της θέσης του Κολοσσού.

Εικ.11 Η γενική διάταξη του πρωτοβυζαντινού φρουρίου του 7^{ου} αι.

Εικ.12. Γκραβούρα του 19ου αι. που απεικονίζει το οχυρωματικό συγκρότημα της Ρόδου από το βορρά (Flandin 1853)

Εικ.13 Σύγκριση της κλίμακας των μνημείων- συμβόλων της πόλης της Ρόδου

I. Ο Κολοσσός σύμφωνα με τον A.Gabriel.

II. Ο πύργος του Naillac σκίτσο βασισμένο σε μία παλιά φωτογραφία (A.Gabriel 1921)

Εικ.14 Τα σημερινά υπολείμματα του πύργου του Naillac (αεροφωτογραφία 2000-Φωτογραφικό αρχείο του Υπουργείου Πολιτισμού-ΤΔΠΕΑΕ)

Εικ.15 Άποψη της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου πριν τη καταστροφή του 1856 (Hedenborg manuscript)

Εικ.16 α Η κατάσταση των οχυρώσεων του λιμανιού ανάμεσα στην πύλη του Ταρσανά και την βυζαντινή «θαλασσινή πύλη» (Flandin 1853)

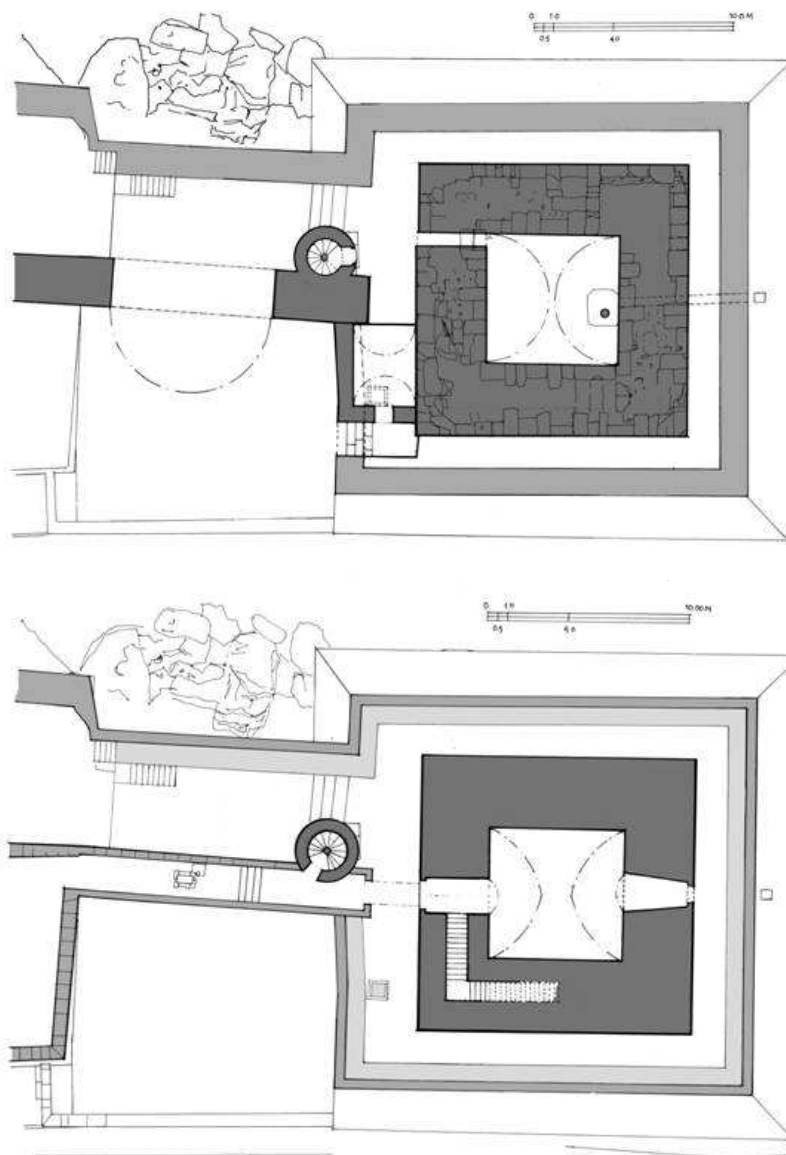
16β. Εικόνα της κατάρρευσης του 3^{ου} ορόφου του πύργου του λιμανιού με τα οικίσματα του Naillac, κατά τον σεισμό του 1852.

Εικ.17α Άποψη του πύργου του Naillac από το εμπορικό λιμάνι.

17β Λεπτομέρεια των οικοσήμων του πύργου του Naillac (αρχαιολογικό μουσείο Ρόδου)

Εικ.18 Πρόταση γραφικής αποκατάστασης των κατόψεων του πύργου του Naillac.
α. 1^ο επίπεδο της αλυσίδας.
β. 2^ο επίπεδο της εισόδου.

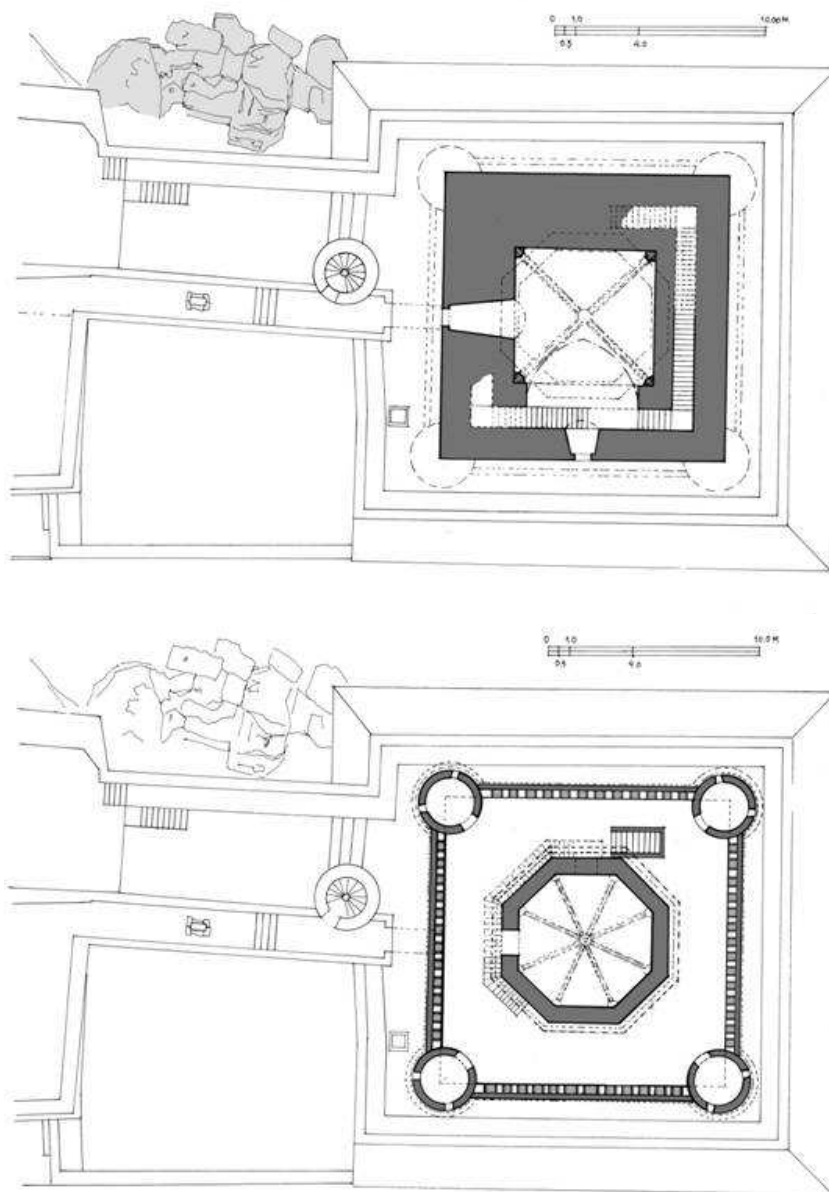

Fig.19 Πρόταση γραφικής αποκατάστασης των κατόψεων του πύργου του Naillac.

γ. 3^ο επίπεδο κύριας αίθουσας.

δ. 4^ο επίπεδο δώματος.

Εικ.20 Γενική άποψη του πύργου του Bassoues d'Armagnac στο Gers

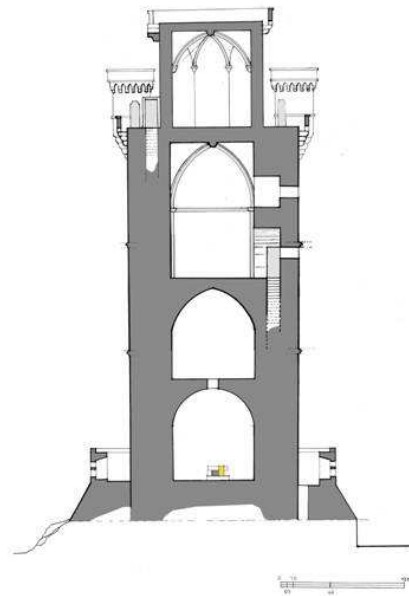
Εικ.21 Γενική άποψη του λιμανιού της Μυτιλήνης τον 18^ο αι.(Παρασκευαΐδης 2002)

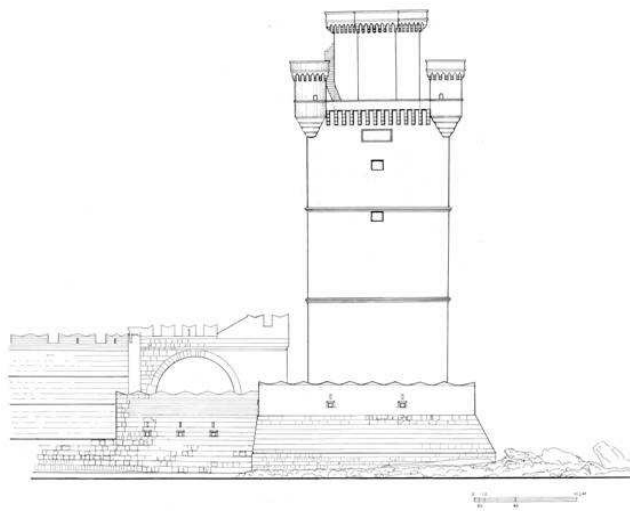
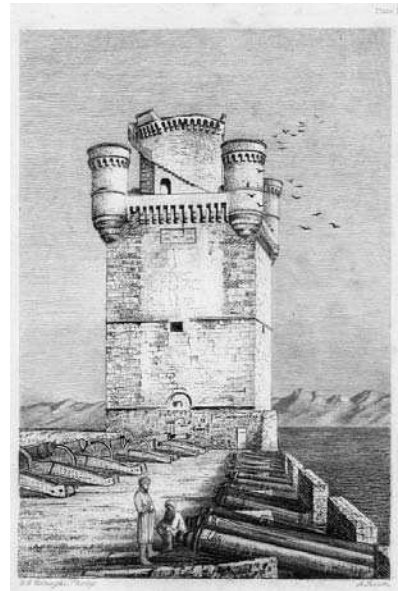
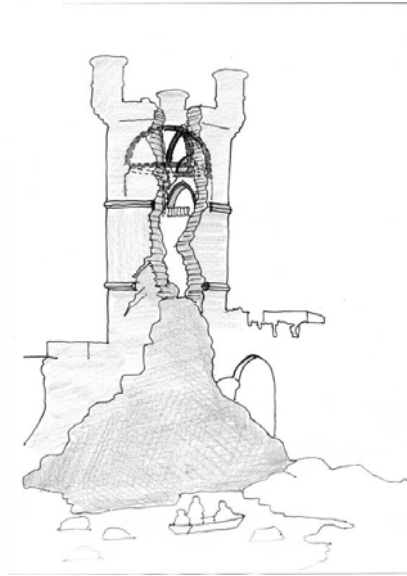

Εικ.22 α Ο πύργος της Γαλλίας στο κάστρο του αγίου Πέτρου στο Bodrum α. εξωτερική άποψη.

22β Ο πύργος της Γαλλίας στο κάστρο του αγίου Πέτρου στο Bodrum β. Η σταυροθολιακή θολοδομία στο επίπεδο της εισόδου.

Εικ.23 α Πρόταση γραφικής αποκατάστασης του πύργου του Naillac. Τομή

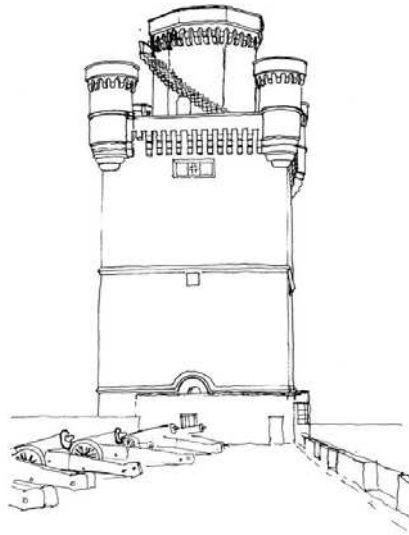

23β Μελέτη αρχιτεκτονικής ανάλυσης του πύργου βασισμένη στο δημοσιευμένο στο Λονδίνο σκίτσο το 1856 (σχεδιαστική απόδοση, αρχιτέκτων: Γ.Ντέλλας).

Εικ.24 Άποψη του πύργου του Naillac βασισμένη σε παλιά φωτογραφία (Newton 1865)

Εικ.25 α Πρόταση γραφικής αποκατάστασης του πύργου του Naillac.

25β Σκίτσο του πύργου του Naillac βασισμένο σε παλιά φωτογραφία, δημοσιευμένη στο Μ.Ε.Ε (Κόλλιας 1998)

Εικ.26 Ο πύργος της Γαλλίας στο κάστρο του αγίου Πέτρου στο Bodrum. Άποψη της σκάλας στο εσωτερικό του τοίχου.